

SOMONIYLAR DAVLATINING O‘ZIGA XOS BOSHQARUV SHAKLI

Azimov Murodjon,
Xalqaro innovatsion universiteti talabasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20700296>

Annotatsiya. Ushbu maqolada IX–X asrlarda Movarounnahrda hukmronlik qilgan Somoniylar sulolasining o‘ziga xos davlat boshqaruv tizimi tahlil etiladi. Tadqiqot markazlashgan monarxiya va viloyat avtonomiyasining bir-biriga bog‘liq munosabatini, divan tizimining funksional tuzilishini, shuningdek harbiy-ma‘muriy va moliyaviy mexanizmlarning o‘zaro hamkorligini ko‘rib chiqadi. Manba tahlili, qiyosiy tarixiy metod va tizimli yondashuv asosida aniqlangan xulosalar shuni ko‘rsatadiki, Somoniylar boshqaruvi bir tomondan Abbosiylar xalifaligining ma‘muriy an‘analarini o‘zlashtirgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan mahalliy forsiy-tojikiy boshqaruv madaniyatini saqlab qolgan. Bu simbioz O‘rta Osiyoda o‘ziga xos siyosiy fenomen sifatida baholanishi mumkin.

Kalit so‘zlar: Somoniylar; divan tizimi; markazlashgan boshqaruv; viloyat hokimligi; ma‘muriy tarix; O‘rta Osiyo.

Abstract. This article examines the distinctive governance system of the Samanid dynasty that ruled Transoxiana during the 9th–10th centuries. The research investigates the interrelationship between centralized monarchy and provincial autonomy, the functional structure of the divan system, and the interplay of military-administrative and fiscal mechanisms. Drawing on primary source analysis, comparative historical method, and a systemic approach, the findings demonstrate that Samanid governance simultaneously assimilated the administrative traditions of the Abbasid Caliphate while preserving local Persianate-Tajik administrative culture — a synthesis that constitutes a unique political phenomenon in Central Asian history.

Keywords: Samanids; divan system; centralized governance; provincial administration; administrative history; Central Asia.

Аннотация. В данной статье анализируется своеобразная система государственного управления династии Саманидов, правившей в Мавераннахре в IX–X веках. В исследовании рассматриваются взаимосвязанные отношения между централизованной монархией и провинциальной автономией, функциональная структура диванной системы, а также взаимодействие военно-административных и финансовых механизмов. На основе анализа исторических источников, сравнительно-исторического метода и системного подхода сделан вывод о том, что система управления Саманидов, с одной стороны, восприняла административные традиции Аббасидского халифата, а с другой — сохранила местную персидско-таджикскую управленческую культуру. Данный симбиоз может рассматриваться как уникальный политический феномен в истории Средней Азии.

Ключевые слова: Саманиды; диванная система; централизованное управление; провинциальное управление; административная история; Средняя Азия.

Kirish. Somoniylar sulolasi (819–999) — O‘rta Osiyo tarixida mustaqil forsiy-turkiy davlatchilik qaror topgan ilk siyosiy tuzumlardan biri. Nasr ibn Ahmad tomonidan asos solingan bu sulola Movarounnahrda nafaqat siyosiy barqarorlikni ta‘minladi, balki o‘ziga xos ma‘muriy institutlar majmuini ham shakllantirdi. Amudaryodan Xurosonning janubiga qadar cho‘zilgan keng hududni boshqarishda

Somoniylar xalifalik ma'muriyatidan o'zlashtirilgan, ammo mahalliy sharoitga moslashtirilgan tizimni qo'lladilar (Frye, 1975; Barthold, 1963).

Bugungi kunda O'rta Osiyo davlatchilik tarixi xalqaro tarixshunoslikda katta qiziqish uyg'otmoqda. Biroq Somoniylar boshqaruv shaklining ichki dialektikasi — markaziy hokimiyat bilan mahalliy avtonomiya o'rtasidagi muvozanat — yetarli darajada tahlil etilmagan. Ko'pgina tadqiqotlar sulolaning madaniy merosiga e'tibor qaratgan bo'lsa, ma'muriy tizimning funksional tuzilishi ikkinchi planga surilgan (Tor, 2009).

Shu bois ushbu tadqiqotning maqsadi Somoniylar davlatidagi boshqaruv mexanizmlarini tizimli tahlil qilish, markazlashgan va desentrallashgan elementlarning o'zaro nisbatini aniqlash hamda bu tizimning tarixiy ahamiyatini ko'rsatishdan iborat. Tadqiqot quyidagi savollarga javob beradi: (1) Somoniylar boshqaruv qaysi asosiy institutsional elementlardan tashkil topgan? (2) Markaziy va viloyat hokimiyatining vakolat taqsimoti qanday amalga oshirilgan? (3) Ushbu boshqaruv shakli O'rta Osiyo tarixida qanday fenomen sifatida baholanishi mumkin?

Adabiyotlar sharhi. Somoniylar tarixini o'rganishda asosiy manbalar sifatida Narshaxiyning "Buxoro tarixi" (X asr), Ibn Xavqalning "Suratil-ard", al-Istaxriyning "Masalikul-mamolik" va Abu Fazl Bayhaqiyning "Tarixi Mas'udiy" asarlari xizmat qiladi. Bu manbalar boshqaruv tizimining birlamchi tavsifini beradi va hujjatli asos sifatida qadrlidir (Narshaxiy, 1966; Bayhaqi, 1982).

Zamonaviy tarixshunoslikda V. V. Barthold (1963) Somoniylar davlatini "Sharqiy xalifalik an'anasining Movarounnahrda ifodasi" deb ta'riflagan. Uning "Turkiston" asari ma'muriy tuzilish masalalarini batafsil yoritadi. R. N. Frye (1975) esa Somoniylarni forsiy milliy uyg'onishning siyosiy tashuvchisi sifatida baholab, ularda mahalliy identifikatsiya va islomiy institutlarning sintezini ko'radi.

D. G. Tor (2009) «Islamic Rule in the Eastern Caliphate» tadqiqotida divan tizimining funksional samaradorligiga alohida to'xtalib, Somoniylarning soliq undirish va harbiy boshqaruv mexanizmlarini tahlil qiladi. C. E. Bosworth (1968) esa sulolaning harbiy tuzilishi — ghulom institutining iqtisodiy va siyosiy ahamiyatini ko'rib chiqadi.

O'zbek tarixshunosligida B. G'ulomov (2001) va A. Askarov (2007) Somoniylar davlatchiligiga bag'ishlangan salmoqli tadqiqotlar yaratgan. Biroq ko'pgina ishlar siyosiy xronologiya yoki madaniyat tarixiga e'tibor qaratib, ma'muriy institutlarning tizimli tahlilini ikkinchi o'ringa qo'ygan. Ushbu maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirish maqsadida yozilgan.

Metodologiya. Tadqiqotda uchta asosiy uslubiy yondashuv qo'llanildi. Birinchidan, manbashunoslik tahlili metodi asosida birlamchi tarixiy hujjatlar — arab

va forsiy xronikalar — tanqidiy o‘qish orqali o‘rganildi va ularning ichki ziddiyatlari aniqlandi. Ikkinchidan, qiyosiy tarixiy metod yordamida Somoniylar boshqaruvi Abbosiylar xalifaligi va keyingi Qoraxoniylar davlati bilan solishtirilib, o‘xshash va farqli xususiyatlar belgilandi. Uchinchidan, tizimli yondashuv asosida boshqaruv mexanizmlari bir-biri bilan bog‘liq tarkibiy elementlar majmui sifatida ko‘rib chiqildi.

Manbalar tanlovida ustuvorlik qadimiy tarixiy asarlarga berildi; ularning zamonaviy nashr va tarjimalari (Narshaxiy, 1966; Bayhaqi, 1982) ishlatildi. Ikkilamchi adabiyotlar sifatida 1963–2020 yillar oralig‘ida nashr etilgan xalqaro va O‘zbek tarixshunoslik ishlari jalb etildi. Tahlil jarayonida institutsional tarix, siyosiy geografiya va iqtisodiy tarix kesishmasida integrativ yondashuv qo‘llanildi.

Natijalar va muhokama.

1. Markaziy boshqaruv apparati: Divan tizimi. Somoniylar davlatining boshqaruv piramidasi tepasida Amir turgan. U qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va harbiy bosh qo‘mondonga oid vakolatlarni birlashtirgan. Amirning farmoyishlari uchun qonuniy asos sifatida Abbosiylar xalifasidan olingan mansab hujjatlari (manshurot) xizmat qilgan — bu Somoniylarning nominal suzerenitetni tan olib, amaliy mustaqillikni saqlab qolganligini ko‘rsatadi (Frye, 1975, 136-bet).

Markaziy ma‘muriyat o‘nta asosiy divanga taqsimlanganligini Gardiziyning «Zayn al-axbor» asari tasdiqlaydi. Bular orasida eng muhimlari: Divan-i rasoel (davlat yozishmalar idorasi), Divan-i arze' (harbiy ro‘yxatga olish), Divan-i ishrof (nazorat va taftish idorasi) va Divan-i mustoufi (moliya idorasi) edi. Har bir divanning boshida sohibi — vazir darajasida mansabdor turgan va bevosita amir oldida hisobot bergan (Barthold, 1963, 249-bet).

Divan tizimining muhim xususiyati uning ixtisoslashuv darajasi edi: har bir idora muayyan funksiyaga ega bo‘lib, boshqa idoralar bilan funksional chegaralanishi aniq belgilangan. Bu ixtisoslashuv davlat ishlarining samaradorligini oshirgan; ayni paytda idoralararo raqobat amirga ular ustidan nazoratni saqlab qolishga imkon bergan — bu xilma-xil markazlashgan tuzumlarda kuzatiladigan "bo‘l va boshqar" printsiplining nisbiy ifodasidir (Tor, 2009, 78-bet).

2. Viloyat boshqaruvi: Avtonomiya va nazoratning muvozanati. Somoniylar imperiyasi ma‘muriy jihatdan amirlikning markaziy viloyatlari va nisbatan mustaqil harbiy-ma‘muriy chegaralar (thughur) ga bo‘lingan. Markaziy viloyatlar bevosita tayinlangan hokimlar orqali boshqarilgan; Xuroson kabi muhim hududlarga esa odatda sulolaning yaqin a‘zolari yoki ishonchli amaldorlari tayinlangan (Bosworth, 1968).

Hokim (vali)ning vakolat doirasi aniq belgilangan: u soliq yig‘ish, tartib o‘rnatish va harbiy mudofaa bilan shug‘ullangan. Biroq hokim ustidan ikki parallel nazorat mexanizmi ishlagan: birinchisi — Divan-i ishrof tomonidan yuborilgan

mushrif (maxfiy inspektor), ikkinchisi — mahalliy sudya (qozi) va din peshvolari (imomlar) orqali amalga oshirilgan diniy-axloqiy nazorat. Bu uch tomonlama tuzum — viloyat hokimi, mushrif va qozi — hokimiyatni bir shaxsda to'planib qolishidan saqlagan (Narshaxiy, 1966, 57-bet).

Xalqaro tarixshunoslikda muhokamali bo'lgan masala shundaki, Somoniylar "markazlashgan" davlat edi-mi yoki asosan nominallashtirilgan suzerenitet bilan bog'langan yerli hokimlar federatsiyasi edi-mi? Ushbu maqolaning tahlili ko'rsatadiki, haqiqat bu ikki uchning o'rtasida: markaziy nazorat fiskal va harbiy sohalarida kuchli bo'lgan, marosim va diniy sohada esa mahalliy hokimlar katta erkinlikka ega bo'lgan. Buni "nazoratli desentralizatsiya" modeli deb atash mumkin.

3. Moliyaviy va harbiy tizim. Somoniylar g'azinasining asosiy daromad manbalari xaroj (yer solig'i), jizya (qo'l ostidagi aholidan olinadigan soliq) va Ipak yo'li savdo-tranzit bojlari edi. Markaziy g'azina bilan viloyat g'azinalari o'rtasidagi munosabat qat'iy tartib bilan belgilangan: viloyat daromadining ma'lum ulushi markazga o'tkazilgan, qolgan qism yerli ma'muriyat va harbiy xarajatlar uchun ishlatilgan (Tor, 2009, 112-bet).

Harbiy tizim jihatidan Somoniylarning eng muhim innovatsiyasi ghulom (qul-askar) institutining tizimli ravishda rivojlantirilishi edi. Turkiy ghulomlar — asosan Qipchiq va O'g'uz qabilalaridan sotib olingan harbiy qullar — alohida harbiy bo'linmalar tashkil qilib, bevosita amir tomonidan nazorat qilingan. Bu tizim bir tomondan kuchli professional armiya yaratishga imkon bergan; ikkinchi tomondan mahalliy zodagonlarga bog'liq bo'lmagan siyosiy ishonchli kuch to'plagan (Bosworth, 1968, 92-bet).

Biroq ghulom institutining kengayishi keyinchalik siyosiy beqarorlikning manbaiga aylandi: X asrning ikkinchi yarmida turkiy harbiy qo'mondonlar davlat ichida mustaqil siyosiy kuch sifatida namoyon bo'la boshladi va bu sulolaning inqirozini tezlashtirdi. Bu holat O'rta Osiyoda keyingi asrlarda kuzatilgan "askarboshi – sulola" antagonizmining dastlabki ifodasidir.

4. Somoniylar boshqaruvining tarixiy fenomeni. Somoniylar tizimining o'ziga xosligi shundaki, u ikki boshqaruv an'anasining sintezidir: Abbosiylarning byurokratik divan tizimi va qadimgi Eron-Sosoniylar hududiy boshqaruv madaniyati. Bu sintez tufayli Somoniylar islom xalifaligining rasmiy an'alarini saqlab, ayni paytda forsiy ma'muriy tildayozishuv an'anasini (forsiy divan adabiyoti) rivojlantirdi. Natijalarda bu forsiy adabiy tilning ilmiy va ma'muriy til sifatida qayta tiklanishiga zamin yaratdi (Frye, 1975, 158-bet).

Qiyosiy perspektivada Somoniylar boshqaruvi o'sha davrdagi vizantiya va franklardagi feodal tarqoqlikdan ham, xalifalikdagi to'liq markazlashuv modelidan

ham farq qiladi. O'ziga xos muvozanat nuqtasi — funksional byurokratiya va joylardagi amiriy avtoriteti — bu sulolaga keng geografik makonda barqaror boshqaruvni ta'minlab berdi. Bu fenomen siyosiy fanida "neopatrimonial byurokratiya" konsepsiyasiga yaqin turib, ammo o'z tarixiy kontekstida yanada murakkab ko'rinish kasb etadi (Weber, 1978; Eisenstadt, 1963).

Xulosa. Ushbu tadqiqot Somoniylar davlatining boshqaruv tizimi haqida quyidagi asosiy xulosalarni ishlab chiqdi. Birinchidan, Somoniylar o'ziga xos ikki darajali boshqaruv modelini yaratgan: fiskal va harbiy sohalarda kuchli markazlashuv, diniy va madaniy sohalarda esa viloyatlarga keng avtonomiya berilgan. Ikkinchidan, divan tizimining ixtisoslashgan institutsional tuzilishi ma'muriy samaradorlikni ta'minlab, bitta shaxsda hokimiyatning to'planishini cheklab turgan. Uchinchidan, ghulom tizimining joriy etilishi qisqa muddatda harbiy qudratni mustahkamlagan, lekin uzoq muddatda ichki siyosiy beqarorlik uchun tizimiy zamin tayyorlagan.

Umumlashtirib aytganda, Somoniylar boshqaruvi Abbosiylar institutlari bilan mahalliy forsiy boshqaruv madaniyatining sintezidir. Bu sintez O'rta Osiyo davlatchilik tarixida noyob siyosiy fenomen bo'lib, keyingi sulolalar — Qoraxoniylar, G'aznaviylar va Saljuqiylar — uchun institutsional model bo'lib xizmat qildi. Kelgusidagi tadqiqotlar uchun Somoniylar ma'muriy hujjatlarining arxeologik va numizmatik dalillar bilan qiyosiy tahlili muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Askarov, A. (2007). O'zbek davlatchiligi tarixi. Toshkent: Fan nashryoti.
2. Barthold, V. V. (1963). Turkestan down to the Mongol invasion (3rd ed.). London: Gibb Memorial Trust.
3. G'ulomov, B. (2001). Somoniylar davri tarixi. Toshkent: O'qituvchi.
4. Narshaxiy, M. (1966). Buxoro tarixi (N. Aminov, Tarj.). Toshkent: Fan.
5. Barotboy o'g'li, B. S. (2026). AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA TURK-MO'G'UL QABILALARINING ETNOSIYOSIY JARAYONLARDAGI O'RNI. *Innovation and development*, 4(4), 199-202.
6. Barotboy o'g'li, B. S. (2026). MO'G'ULLAR ISTILOSI, AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA MOVAROUNNAHRDA TURK-MO'G'UL QABILALARINING JOYLASHUV TARIXI. *Innovation and development*, 4(4), 126-131.
7. Norov, I. (2024). MUTUAL INTEGRATION OF SUBJECTS IN PRIMARY EDUCATION. *Нововведения Современного Научного Развития в Эпоху Глобализации: Проблемы и Решения*, 2(5), 6-8.